

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ
В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ**

*Збірник наукових праць, присвячених пам'яті
професора С.П.Самійленка*

Частина I

Запоріжжя ЗДУ 1996

роду і застерігали суспільство"/Знання та праця, 1990, №4, с.6/. Префікс за- у структурі даного словотвірного типу розвинувся на базі дієслівного семантичного префікса зі значенням надмірності дії, здатної викликати негативні, небажані наслідки, а префіксально-суфіксальний тип творення дієприкметників від мотивуючих імен є наслідком об'єднання в одному словотворчому акті відіменного дієслівного типу і формотворення. Одна із причин таких зрушень у відношеннях похідності – високий ступінь емпіричної продуктивності дієприкметників з префіксом за-, їх частотність у мовленні.

Подібним чином сформувався і дієприкметниковий словотвірний тип з префіксом з-, котрий у структурі дієслова має фінитивне значення. Таке семантичне наповнення передається і новотворам дієприкметникам з префіксом з-, який надає похідним значення результативності у процесі надання ознаки: збюрократизований, зросійщений, спримітизований, стехнократизований. Результативність процесу позбавлення ознаки передається у структурі дієприкметників складними префіксами зде-, зне-: здеіндивідуалізований, знеукраїнізований.

Таким чином, системні словотвірні відношення дають змогу при новотворенні актуалізувати ту форму вираження процесуальності, якої потребують завдання номінації, граматична структура речення. У дієприкметниках, які утворюються проминувши ступінь деривації дієслова, актуалізоване значення ознаковості, тому їх іноді кваліфікують як прикметники. У новотворенні 80-их – початку 90-их років спостерігається також тенденція до іменникового оформлення процесуальності, що зумовлює перебудову мотиваційних відношень, розвиток нових словотвірних зв'язків твірних імен з іменниками процесуальної семантики, зрушення в способі творення окремих із них.

Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській мові. – К., 1982.

І. Іншакова
/м.Кривий Ріг/

РОЗВИТОК ІМЕННИКОВОЇ КОНФІКАЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
/структури на -ник/

Розгляд історії формування конфіксальних структур з постпозитивним елементом -ник показав, що вже в староукраїнській мові XI–XII ст. були похідні, у яких правомірне виділення конфікса:

подъручникъ, подъяремникъ, подъжьникъ, настольникъ, напрестольникъ, побережникъ, подверникъ, полавочникъ, засапожникъ, залозникъ, беззаконникъ, безвърникъ, безбожникъ, прѣпоясникъ, прибожникъ та ін. Саме в цей період склалась міцна основа для подальшого розвитку конфіксації. Цей спосіб творення вніс зміни до інвентаря дериваційних морфем. Комплексні мовні засоби /конфікси/ здатні за один прийом реалізувати великі обсяги значень, що відповідає раціональному характеру системи мови.

Спостереження над розвитком конфіксів з другим компонентом - ник дає підстави стверджувати, що зародження самотніх рис конфіксального словотвору простежується в найдавніших писемних пам'ятках української мови XI-XIII ст., формування основних лексико-словотвірних типів з ними афіксами завершилось у XV ст.

Основний шлях становлення розглядуваних словотвірних типів - формування їх на базі суфіксації применниково-відмінкових форм. Це зміна гіпотактичної словотвірної співвіднесеності між применниково-відмінковими формами й суфіксальними похідними на паратактичну й поява гіпотактичної словотвірної співвіднесеності між початковою формою іменника й суфіксальними похідними. Одним із шляхів формування конфіксальних словотвірних типів стало калькування. Воно активізувало словотвірні процеси в межах окремих структурних типів слів.

Мовний матеріал дозволяє констатувати, що в середньоукраїнській мові при збереженні більшої частини похідних з попередньої епохи словотвірні типи набули подальшого розвитку. У цей час виникають нові типи з афіксами о -...-ник, від-...-ник, над-...-ник /облудникъ, окрутникъ, отдверникъ, надгробникъ, наддверникъ, надпорожникъ - XVI-XVII ст./. За зразками таких дериватів регулярно з'являються новотвори в сучасній українській мові. Кількісне збільшення назв відбувається не лише внаслідок залучення нових твірних основ, а й за рахунок наповнення старих структур новим змістом /підручник, захребетник, попутник, поплічник/.

Походження майже всіх утворень з просторовим значенням пов'язано з ускладненням суфіксом -ник відмінкових конструкцій з применниками, які дають різну просторову орієнтацію /між, під, за, на, при та ін/.

Конфіксальні похідні з елементом - ник позначають предмет, особу, які перебувають у якому-небудь відношенні до іншого предмета, особи, названого в основі. Ці відношення визначаються переважно лексичним значенням препозитивної частини, співвідносно

з колишніми префіксами просторової або заперечної семантики, а також префіксами зі значенням сумісності й підлеглості.

Деривати з постпозитивним елементом -ник утворюють 22 типи. Продуктивність словотвірних типів виявлялась у різний час у неоднаковій мірі, відображаючи в цілому складну картину відношень між елементами словотвірної системи, що розвивається.

Маючи різну продуктивність на певних етапах розвитку мови, на сьогодні в сучасній українській мові непродуктивними є типи іменників, утворених за допомогою конфікса со...-ник, малопродуктивні похідні з формантами перед-...-ник, між-...-ник /передступник, передпризовник, міжклітинник/, середньої продуктивності типи з морфемами при-...-ник, без-...-ник /присудник, привласник, прибічник, приплічник, придверник, прикордонник, пригрубник, приструнник, причільник, приконецник, приголовник, припутник, придвіточник, принасінник; бездітник, безхатник, безрідник, безпутник, безчестник, безскоромник, безлюдник, безбілетник, безвідривник, безсмертник, безвременник, безлиственник, безконецник, безводник/. Високопродуктивні конфікси під-...-ник, на-...-ник, по-...-ник, за-...-ник з широким колом лексико-словотвірних значень виявилися найбільш гнучкими, мобільними в реагуванні словотвірної системи на потреби комунікативної діяльності. Ці афікси постійно нарощували свою продуктивність, збагачували коло лексико-словотвірних значень.

Конфіксальні похідні з другим елементом -ник представлені в українській мові 4 моделями: відсубстантивною, віддієслівною, відчислівниковою, відприкметниковою. Обстежений матеріал дозволяє зробити висновки щодо активності твірних основ різної частини мовної належності, які використовувались при творенні дериватів з кінцевим компонентом -ник. Найвищу словотвірну потенцію мають основи іменників /92% від наведених похідних/. Вони беруть участь у творенні переважної частини конфіксальних похідних. За ними йдуть основи дієслів /6,3%/. Найнижча словотвірна потенція у основ прикметникових /1,2%/ і числівникових /0,5%/. Спостереження над конфіксальними дериватами з постпозитивним елементом -ник показують, що ці похідні творяться переважно від основ іменників конкретних предметів /особливо найменувань рослин, частин тіла людини або тварини/.

Значна частина таких утворень відсутня в літературній мові. Це є свідченням того, що ці деривати - самобутній прошарок у складі української мови.

У напрямку від минулого до сучасності іменникова конфіксація як спосіб творення слів активізується, кількість аналізованих формантів збільшується. На сьогодні це один із важливих засобів розвитку й оновлення словникового складу.

К. Качайло
/м. Кривий Ріг/

ІМЕННИКИ З КОНФІКСОМ НА-...-ОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед конфіксальних утворень з другим компонентом -ок вагоме місце посідають структури із формантом на-...-ок. Перші деривати, у морфемній будові яких були наявні елементи на- та -ок, за нашими матеріалами, фіксуються у писемних пам'ятках XIV-XV століття, наприклад: просити му ба за корола и за королевы намѣстъкы /I349 ССУМ II 20/ намѣстъкъ "потомок; той, хто в майбутньому займе місце попередника"; Грежаны дво/р/а в томъ дворе шесть члѣка а осмь воло/в/ ... а три нази/мкоу/ /I471 ССУМ II I4/ назимокъ "тварина віком до року, яка вперше лишається на зиму". Початковий елемент у наведених структурах походить з приїменника на, який вживався для позначення місця розташування предмета у просторі, а також на означення певного часу. Наприклад: Бысть гладь крѣпокъ на странѣ тои /III9 Ср II 264/ "на стороні"; Брати ... вѣходать на трапезницю /III9 Ср II 261/ "на спеціальне місце, де відбувається споживання їжі"; На зноу и на зимѣ /III7 Ср II 264/.

Іменники намѣстъкъ та назимокъ утворилися шляхом суфіксації приїменниково-відмінкових форм на мѣсто і на зиму. З часом у свідомості мовців, певно, відбулася зміна семантичної та мотиваційної співвіднесеності й деривати почали сприйматися як похідні від іменників мѣсто та зима, внаслідок чого здійснився своєрідний перерозклад у структурах новотворів і елементи на- та -ок стали вважатися як єдина словотвірна морфема. На ґрунті описаних перетворень сформувалося загальне словотвірне значення типу, яке полягає у називанні предметів або місць, що знаходяться вище чи спереду того, що позначено твірною іменниковою основою.

Впродовж наступних віків за описаним зразком утворилася велика кількість похідних із морфемою на-...-ок. Чітко простежується формування таких лексико-словотвірних груп іменників:

1. Найменування предметів, які у просторі розташовуються зверху по відношенню до того, що названо твірною основою /конкретні-